

**ENVELLIMENT ACTIU, PARTICIPACIÓ
I CURA MÚTUA: TENDÈNCIES I REPTES
QUE ENS PLANTEJA LA COVID-19**

Envel·liment actiu, participació i cura mútua: tendències i reptes que ens planteja la COVID-19

Belén Pascual Barrio

Maria Antònia Gomila Grau

Resum

En les darreres dècades hem viscut un procés de transformació demogràfica, social i cultural que ha modificat la concepció de la vellesa, la realitat de les persones grans, les seves necessitats i les estratègies per atendre aquestes necessitats. Una major cobertura legislativa i més sensibilitat social són alguns dels elements que han acompanyat una nova configuració de l'imaginari social sobre la gent gran. Amb les mesures de seguretat sanitària per la COVID-19, algunes de les fites que s'havien aconseguit fins ara s'han vist en risc per un retorn a una representació de la gent gran com a col·lectiu vulnerable objecte de cura i protecció, sense tenir en compte la seva capacitat ni el seu dret a contribuir de forma activa en la construcció d'una societat per a totes les edats.

Resumen

En las últimas décadas hemos vivido un proceso de transformación demográfica, social y cultural que ha modificado la concepción de la vejez, la realidad de las personas mayores, sus necesidades y las estrategias para atender estas necesidades. Una mayor cobertura legislativa y más sensibilidad social son algunos de los elementos que han acompañado una nueva configuración del imaginario social sobre los ancianos. Con las medidas de seguridad sanitaria por la COVID-19, algunos de los hitos que se habían conseguido hasta ahora se han visto en riesgo por un retorno a una representación de las personas mayores como colectivo vulnerable objeto de cuidado y protección, sin tener en cuenta su capacidad ni su derecho a contribuir de forma activa en la construcción de una sociedad para todas las edades.

1. Introducció

Al llarg dels darrers anys, les contribucions científiques en l'àmbit de la gerontologia social i educativa han permès una evolució de la capacitat de reflexió sobre la realitat de les persones grans, l'anàlisi de les seves necessitats, així com la planificació d'estratègies i el disseny de polítiques orientades a respondre a aquestes necessitats. Actualment, els principals conceptes que guien la investigació social i educativa sobre les persones grans són la qualitat de vida, la salut, l'autonomia, l'atenció a la dependència, la diversitat, la participació, les capacitats, l'envelliment actiu, l'empoderament, l'educació, la resiliència... La construcció d'un marc teòric, metodològic i estratègic dels processos d'atenció i suport a les persones grans, s'ha acompanyat d'una evolució del seu reconeixement des de la perspectiva dels drets.

En aquests moments, amb els esdeveniments socials derivats de l'impacte de la COVID-19, ens plantejam si algunes certeses i tendències que donen continuïtat a les polítiques socials que acompanyen aquest procés de reconeixement dels drets dels grans, corren el risc de patir un retrocés. De sobte, l'arribada d'un nou virus amb una alta virulència, especialment entre els més grans, ha provocat una sèrie de situacions que no només han modificat les pràctiques quotidianes de proximitat sinó també la forma com les entenem i les nostres expectatives vitals. L'estat d'alarma ha estat una mesura extraordinària orientada a la prevenció dels contagis i la protecció de la salut, principalment de les persones grans. Malauradament, les residències han estat un dels principals focus d'atenció, atesa l'alta incidència i la manca de cobertura sanitària necessària per fer front a la magnitud dels contagis que hi varen tenir lloc, cosa que ha fet que aquest sector de la població sigui el més afectat per la pandèmia. A pesar de la importància d'aquest fet, mereixedor d'una anàlisi exhaustiva que permeti identificar les circumstàncies viscudes, en aquest article posarem la nostra mirada sobre altres impactes de la pandèmia entre les persones grans. El treball planteja una aproximació a les possibles repercussions de la COVID-19 sobre l'imaginari social que envolta la realitat de les persones grans i algunes qüestions referides a la dimensió dels drets, la participació i la cura. Podrem mantenir el repte de la participació activa i les interaccions socials com a element essencial de la qualitat de vida de les persones grans? Com es configurarà l'espai de proximitat amb alternatives de distanciament que no siguin de risc? Es podrà mantenir el model de solidaritat familiar sense la presència intensiva dels padrins i les padrines? Com afectarà aquesta situació a la conciliació de la vida laboral i familiar? Com es podran adaptar les iniciatives i els espais de trobada i convivència intergeneracional i comunitària? En els següents apartats presentarem una sèrie de reflexions sobre les tendències que deriven de la COVID-19 en relació amb l'envelliment actiu, la cura, la participació i les relacions intergeneracionals.

2. Qualitat de vida i envelliment actiu

El conjunt de mesures imposades en el marc de l'estat d'alarma representen una limitació de la llibertat d'acció de tota la població amb importants conseqüències en la qualitat de vida, tant físicament com psicològicament i socialment. La investigació de Balluerka (2020) sobre l'impacte psicològic generat per la pandèmia i el període de confinament, mostra algunes dades que ens aproximen a les actituds, conductes i vivències de la població. D'acord amb aquest estudi, el sentiment de pèrdua de vitalitat i energia han estat comuns en tota la població durant el període de confinament i en major mesura entre les dones i les persones més joves. La pèrdua de vitalitat no va ser tan destacable en les persones grans com entre els joves i el col·lectiu de mitjana edat: segons l'enquesta, havien perdut més vitalitat i energia els joves (53%) que les persones entre 35-60 anys (51%) i que els més grans de 60 (39%). De fet, les dades sobre

el malestar psicològic global desagregades per edats mostren una major incidència entre els més joves: a l'estudi es va detectar que, a més edat, menys empitjorament del malestar (53% entre els 18-34 anys, 44% entre els 35 i 60, i 34% en els més grans de 60 anys). Concretament, pel que fa als problemes de concentració, entre les persones joves es va observar major freqüència: 53% en la franja de 18-34 anys, 41% entre els 35 i 60, i 25% en els més grans de 60. Pel que fa a l'augment de la irritació i l'enuig, es va donar en un 58% de les persones més joves, un 47% de la franja intermèdia i un 34% dels més grans de 60 anys.

La qualitat de vida de les persones grans es relaciona amb la salut, entesa des d'una visió no només mèdica, sinó que contempla la potencialitat de les persones grans i incorpora dimensions com la sociabilitat, l'entorn i les relacions socials, l'activitat i la participació social, el reconeixement i la visibilitat social, l'autoestima, l'autoconfiança, i les habilitats relacionals i de comunicació (March, 2014). Aquesta concepció vital activa implica unes condicions socials que permetin els vincles i les relacions socials. En aquest sentit, el període de confinament ha suposat la pèrdua de la major part dels espais de sociabilitat. El tancament dels centres i espais esportius (piscines, gimnasos, parcs...), de centres culturals i artístics, de centres de dia, llocs de culte, de centres veïnals..., i el confinament a casa han ocasionat una interrupció de rutines i dinàmiques individuals i socials que tenen una incidència molt gran en el benestar de la gent gran. De fet, una de les primeres conseqüències de l'estat d'alarma decretat pel Govern espanyol per fer front la pandèmia de la COVID-19 ha estat la suspensió dels programes de turisme social i de termalisme social de l'IMSERSO.¹ Les 208.500 places de termalisme i les 900.000 places² de turisme destinades a persones grans i/o jubilades s'han vist interrompudes *sine die*, d'igual manera que tots els programes de viatges culturals impulsats per diferents entitats de gent gran.

En relació amb aquesta qüestió, algunes de les recomanacions dels experts han estat orientades a establir unes rutines horàries (alternatives a les anteriors a la pandèmia) que permetin una distribució equilibrada del temps de treball, descans, oci i esport. La planificació del temps, les estratègies per mantenir-se actius mentalment i físicament, la pràctica d'hàbits de consum i conductes saludables i la realització d'activitats que compensin la pèrdua de llibertat (per exemple, l'aprofitament del temps disponible per recuperar activitats o aprenentatges pendents) són algunes de les alternatives que poden afavorir la regulació emocional, mental i corporal i, per tant, poden ajudar a protegir la salut (Balluerka, 2020).

¹ Una de les àrees que conformen el pla d'actuació de l'Administració pública per promoure un oci de qualitat i accessible per a les persones grans és el turisme social i el termalisme.

² https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2019-9509

La revista *60 y más* de l'Imsero recull algunes de les problemàtiques que han emergit arran de les mesures de contenció de la COVID-19 (com la discriminació per edat,³ un aspecte del qual també es fan ressò altres mitjans especialitzats) i alguns consells per mantenir un bon nivell d'activitat a casa («Mayores activos en casa»,⁴ «Cómo paliar los efectos negativos del confinamiento»,⁵ «Artritis en la COVID-19»⁶) utilitzant les tecnologies com internet o consells i exercicis simples i pràctics.

A més, tal com alerta HelpAge Internacional,⁷ el confinament ha incrementat certs riscos, com el de la violència de gènere i/o domèstica i les dificultats d'accés a la medicació de malalties cròniques. L'agudització de les desigualtats socials ha estat un dels efectes d'aquestes mesures, que ha afectat tots els col·lectius generacionals, però especialment un sector de població gran vulnerable pels seus baixos ingressos. Pel que fa a la discriminació per l'edat, l'edatisme, els discursos tradicionals que vinculen la vellesa amb malaltia, deteriorament i càrrega social han reaparegut en època de pandèmia. Durant el confinament han estat molt freqüents les notícies de premsa centrades en les persones grans des d'un enfocament homogeni que no representava la diversitat de perfils de la gent gran, no només definits per la dependència, sinó també per l'autonomia, la fortalesa i la participació social. Aquesta visió homogènia i estereotipada transmesa a través de l'opinió pública ens fa pensar que la crisi de la COVID-19 ha contribuït a reforçar discursos edatistes centrats en la vulnerabilitat, la fragilitat i la pèrdua; una representació de la gent gran com a receptora de cures, desdibuixant totes les representacions alternatives de les persones grans com a agents de canvi i ciutadans proactius i amb plens drets. La investigació de Bravo-Segal i Villar (2020) permet analitzar les temàtiques més freqüents, els discursos i la representació social de la vellesa en els mitjans de comunicació durant les setmanes del confinament. L'estudi identifica determinats titulars i discursos que subratllen certs components catastrofistes, paternalistes, sobreprotectors i sensacionalistes que reforcen el discurs de la vulnerabilitat. L'estigmatització és clara si s'observa l'associació del col·lectiu de gent gran amb els residents en institucions, persones amb edats avançades i un perfil molt determinat (amb patologies i dependències) i que representen no més del 3% dels més grans de 65 anys. La projecció mediàtica de les persones grans centrada en aquest sector ha invisibilitzat la realitat de tot el conjunt.

³ https://revista60ymas.imsero.es/60mas_01/actualidad/2020/julio/IM_131791?dDocName=IM_131791
<http://www.entremayores.es/spa/internacional.asp?var2=Internacional&var3=Las%20medidas%20para%20controlar%20la%20expansi%F3n%20de%20la%20Covid-19%20aumentan%20el%20edadismo%20en%20todo%20el%20mundo&nar1=4&nar2=39&nar3=44123&nar5=1>

⁴ https://revista60ymas.imsero.es/60mas_01/actualidad/2020/julio/IM_131714?dDocName=IM_131714

⁵ https://revista60ymas.imsero.es/60mas_01/actualidad/2020/junio/IM_131426?dDocName=IM_131426

⁶ https://revista60ymas.imsero.es/60mas_01/actualidad/2020/junio/IM_131385?dDocName=IM_131385

⁷ <http://www.helpage.es/>

3. Relacions intergeneracionals i família

Els vincles familiars i la família envolten la realitat de la gent gran a Espanya, tant des de la perspectiva de la recepció com de la prestació de suport. A Espanya, com passa al conjunt de països del sud d'Europa, la família és un recurs de suport i ajuda, i pel que fa a les persones grans, per a la protecció durant la vellesa i per a l'ajuda als pares i mares en la criança dels seus fills. El paper dels padrins és i ha estat sempre cabdal en les tasques de cura i conciliació familiar. Els padrins cuidadors dels nets són una realitat que, en ocasions, en cas que la dedicació sigui massa intensa, pot arribar a ser desbordant i tenir conseqüències en la seva salut física i mental (Gomila i Pascual, 2012). Segons dades de l'Imsero (2008), la mitjana d'hores que es dediquen a cuidar els nets va de les 6,2 de les padrines a les 5,7 dels padrins. El mateix estudi apunta que el 50% exerceix de cuidador/a diàriament i el 45% setmanalment, amb una taxa de cura intensiva del 17%.

Els avis són agents de benestar familiar que poden ser considerats capital social que contribueix al benestar de la família. L'aportació social de les persones grans a la cura dels nets és un valor social indiscutible i rendible, encara que invisible des del punt de vista monetari. La conciliació de la vida laboral i familiar ha generat en els darrers anys situacions de criances compartides (entre progenitors i padrins) en què s'ha establert un vincle intergeneracional estret entre els padrins i els nets. Aquest vincle té a veure amb la prestació de serveis i un conjunt d'ajudes (materials i simbòliques) imprescindibles en el context de la llar (Cambero, 2020).

En aquest context, com ha repercutit el confinament? La forma en què la pandèmia ha afectat la gent més gran ha generat un cert estat d'alarma social que ha dut bona part de la població a extremar les mesures de seguretat amb l'objectiu de protegir-la el màxim possible. Amb la idea de protegir els pares, molts fills han extremat la prudència a l'hora de facilitar-los o permetre'ls la realització de certes rutines tan bàsiques com anar a comprar, relacionar-se amb altres persones (ja siguin de la família o no) i, especialment, tenir contacte amb els infants i joves de la família. Al mateix temps, una de les millors estratègies per afrontar la situació del confinament, ha estat mantenir-se en contacte amb les persones més pròximes i de més confiança (familiars, amics, veïns), de les quals se sol rebre suport. La comunicació i comptar amb la seva companyia han estat la millor forma d'evitar la soledat i la incertesa del confinament. Els mitjans tecnològics, especialment la videotrucada, han permès la comunicació cara a cara i pal·liar l'aïllament per part de moltes persones grans. Altres formes d'alleujar l'aïllament han estat les converses des de finestres, aplaudiments, música, etc. (Balluerka, 2020).

En qualsevol cas, durant el confinament, el contacte intergeneracional ha estat molt reduït i generalment s'ha limitat als convivents. El suport que els padrins proporcionen als pares i mares que treballen s'ha vist interromput, en primer lloc, perquè molts pares i mares han hagut de deixar de treballar i, en segon lloc, perquè, com que la gent gran és grup de risc, els han intentat protegir evitant el contacte amb infants i joves. Tal com apunta Balaguer (2020), el canvi en aquestes rutines i les noves vivències que genera la COVID-19 poden provocar desconcert i sentiments de culpabilitat entre els padrins, tot i que, vist des d'una altra perspectiva, obren la possibilitat a fer un parèntesi per renovar energies i oxigenar les relacions: quan «el límit de les responsabilitats en el paper d'avis no està ben definit i el seu nivell d'implicació arriba a excedir els recursos que tenen disponibles, la separació provocada pel confinament ha pogut suposar a curt termini una descàrrega important de responsabilitats i amb això haver generat una sensació d'alleujament i descans» (Balaguer, 2020: 3).

Així i tot, la conciliació familiar ha estat un tema estrella durant el confinament. El fet que tot el sistema educatiu s'hagi traslladat al contacte en línia, a causa del tancament d'escoles i del confinament de la població, ha plantejat no pocs problemes a pares i mares que havien de combinar treball (presencial o teletreball) amb el seguiment educatiu dels infants i sense poder comptar amb l'ajut dels padrins. En alguns casos, els padrins han seguit exercint un paper cabdal en la conciliació familiar,⁸ malgrat la situació de risc que pot haver representat per a ells.

Encara que durant aquest temps el rol i la relació d'ajuda padrins-nets ha quedat en suspens, aquest fet no ha afectat la qualitat de les relacions. Les mesures de confinament no han suposat, en general, un distanciament social ni familiar, atès que la població ha fet ús de les tecnologies de la informació i la comunicació. A través dels recursos tecnològics s'han descobert noves formes de sociabilitat i d'interacció que han permès mantenir el vincle entre generacions (Cambero, 2020). Però, una vegada més, ha estat la gent gran amb més dificultats per adequar-se a les noves formes de comunicació que ha imposat la pandèmia la que ha patit més la soledat del confinament.

⁸ https://www.65ymas.com/sociedad/abuelos-rescate-crisis-coronavirus_13425_102.html

4. Cura mútua i participació comunitària

Tot i haver estat una experiència que ha afectat el conjunt de la població, la vivència del confinament no ha tengut el mateix impacte en totes les famílies i individus. La precarització de la situació econòmica i de les condicions de vida de moltes persones arran de les mesures de confinament (pèrdua de feina o impossibilitat de fer-ne...) ha afectat notablement l'àmbit de la cura. Especialment aquelles persones grans que vivien soles i/o que comptaven amb l'ajuda d'algun cuidador que ha hagut de deixar d'exercir aquesta tasca. Això ha deixat desassistit un sector de gent gran que, si bé no són dependents del tot, sí que tenien una ajuda per a les activitats quotidianes, com fer la compra o desplaçar-se a les visites mèdiques. La necessitat de cobrir aquestes necessitats que han anat sorgint ha estat a l'origen d'iniciatives ciutadanes de barri que han acabat mobilitzant una considerable part de la societat. Les xarxes de suport mutu⁹ de localitats i barriades, les agrupacions de barri o d'associacions de veïns, les entitats filantròpiques sense ànim de lucre..., han col·laborat amb institucions i amb el tercer sector en la cobertura de necessitats bàsiques d'aquella població que més dificultats ha tengut durant el confinament. Per exemple, Suport Mutu Mallorca ha arribat a ser una xarxa estesa a 31 municipis mallorquins en la qual participen més de 340 ciutadans. Acompanyar algú amb dificultats de mobilitat, fer la compra, dur el menjar, treure les escombraries, fer companyia a persones soles..., han estat alguns dels serveis que els veïnats i les veïnades, juntament amb les entitats, han aportat per tal d'ajudar aquestes persones a superar el confinament. A través d'aquestes agrupacions, la cura de les persones ha passat de ser individual a ser col·lectiva, basada en la solidaritat comunitària i arribant allà on les institucions no podien.

Una de les principals recomanacions dels experts per a la millora del benestar individual i social durant el confinament ha estat la cura de proximitat, donar i rebre suport social a les persones de l'entorn que ho necessiten, especialment a persones grans i/o persones soles. Aquesta dinàmica és beneficiosa tant per a qui dona el suport com per a qui el rep (Balluerka, 2020). Però, juntament amb la cura de proximitat, amb la pandèmia s'ha estès un tipus de cura mútua que no implica una relació directa i basada en l'empatia amb les persones més properes, sinó en l'empatia amb la població en general, persones llunyanes que no coneixem. Darrere els esforços individuals i col·lectius per reduir el risc al contagi, s'identifica un tipus de cura que, des d'una consideració racional, conforma un tipus d'acció col·lectiva i de coordinació que té com a finalitat protegir la població i prevenir el contagi. Com afirma Juan Carlos Rodríguez (2020: 37), «sempre hi ha alguna emoció, alguna passió que impulsa a tenir cura dels altres, però en aquest cas el que preval és el raonament».

⁹ <https://directa.cat/els-grups-de-suport-mutu-trenquen-laillament-i-la-solitud-de-la-gent-gran/>
https://www.arabalears.cat/societat/veines-que-ajuden-on-no-arriben-institucions-coronavirus-COVID-19_0_2441755925.html

5. Conclusions

Es parla molt d'envelliment actiu i saludable a pesar de l'existència de diferents graus de discriminació social de les persones grans (March, 2014). En temps de coronavirus, cal «preservar la consideració de la gent gran com a ciutadans de ple dret, replantejar el model de cures i sempre tenir la seva opinió en compte» (Bravo-Segal i Villar, 2020: 17). Encara que les Nacions Unides i altres organismes internacionals han fet contribucions significatives, manca una legislació prou sòlida de protecció i promoció dels drets de la gent gran que permeti superar les barreres que frenen el ple desenvolupament dels drets de la gent gran. Una legislació al respecte permetria assegurar el coneixement i la preservació d'aquests drets per part de la població, tant per part dels professionals que tenen contacte amb les persones grans com per part de les famílies i la comunitat (Vives, 2012).

Des de la perspectiva de la participació social i comunitària de la gent gran, és ben segur que, amb el confinament, la participació social s'ha vist interrompuda en bona mesura. El darrer informe de l'IMSERSO sobre participació social (Triadó, Celdrán, Conde, Montoro, Pinazo, Villar, 2008) destacava un elevat nivell de participació de la gent gran en el moviment associatiu i un augment progressiu. És fàcil pensar que les mesures anti-COVID-19 han suposat una interrupció de les activitats més quotidianes, sobretot si impliquen haver d'estar amb grups nombrosos de gent. Fins a quin punt això ha afectat no sols el seu compromís en l'àmbit associatiu, sinó la seva participació com a ciutadans de ple dret als diferents espais socials, probablement estigui relacionat amb com evolucioni la situació de la pandèmia en els propers mesos. Però tal vegada depengui més dels esforços i les reivindicacions del col·lectiu de la gent gran per construir una identitat en un model de societat basat en la idea de ciutadania, més enllà de l'edat, el sexe o qualsevol altra característica. De fet, en general, aquesta situació genera tota una sèrie de qüestionaments sobre les conseqüències o els efectes a mitjan i llarg termini en els processos de desenvolupament social i cultural comunitaris. Concretament, ens duu a interrogar-nos sobre fins a quin punt les mesures anti-COVID-19 poden posar de nou en perill la lluita de les noves generacions de gent gran per disposar d'un espai social en què siguin reconeguts com a gent activa, que pot contribuir i, de fet, contribueix a la societat. Si s'havia arribat a una mena de transició en què la identitat es construeix a través dels estils de vida, les pautes diàries, l'oci i el consum més que no per les diferències d'edat (Del Barrio, Marsillas y Sancho, 2018), el fet de tornar a definir espais socials en funció de l'edat, en nom de la protecció de les persones grans, pot representar una passa enrere en la construcció d'aquest model de societat en què la gent participa en grups i comunitats amb els quals s'identifica més enllà de l'edat.

Cal valorar la disponibilitat i les capacitats de la gent gran. D'acord amb la investigació de Balluerka (2020), durant el confinament la disposició a ajudar els altres va augmentar

en tots els grups entre un 30% i un 40%, i aquest percentatge va ser superior en les dones, les persones més grans de 60 anys, de nivell socioeconòmic alt i en zona de baixa incidència. És una dada que s'ha de tenir en compte, ja que mostra una realitat que contribueix a construir una imatge ajustada a la diversitat que caracteritza el col·lectiu de la gent gran. En aquest sentit, un exemple de l'organització del col·lectiu de grans per superar el risc de tornar cap enrere amb les mesures anti-COVID-19, és el grup Mayores UDP (Unión Democrática de Pensionistas y Jubilados de España). Aquest col·lectiu, en col·laboració amb altres entitats de persones grans i des de la seva pertinença a diferents plataformes del tercer sector d'acció social, i amb motiu del Dia Europeu de la Solidaritat i Cooperació entre Generacions, el 29 d'abril de 2020, en ple confinament, va promoure la iniciativa [#MayoresActivosEnCasa](#), que consisteix en l'oferta formativa sobre tecnologies per tal d'afavorir que la gent gran estigui més connectada amb el seu entorn durant la quarantena, com cursos orientats a aprendre sobre el consum en línia i responsable, ús de xarxes socials com WhatsApp i altres aplicacions de comunicació en línia.

Aquest col·lectiu rebutja que les persones grans hagin de viure aïllades de la resta de la societat, reclama participar-hi i que la seva veu sigui escoltada com una part més de la ciutadania, «sense paternalismes ni estigmes, tan sols amb dignitat i generositat, i posant també en valor l'aportació de la gent gran, també en aquest moment».¹⁰ Aquest col·lectiu aposta per afavorir espais intergeneracionals més enllà de l'àmbit familiar i construir xarxes entre associacions en les quals el col·lectiu de les persones grans tenguí veu i visibilitat.

¹⁰ <https://www.qmayor.com/sociedad/cooperacion-entre-generaciones/>; <https://canalsenior.es/>

Referències bibliogràfiques

Balaguer, G. (2020). Abuelos y nietos: ¿una relación confinada? *The Conversation*, 13 de maig de 2020.

Balluerka, N. (dir.) (2020). *Las consecuencias psicológicas de la COVID-19 y el confinamiento. Informe de investigación*. Universidad del País Vasco.

Bravo-Segal, S. i Villar, F. (2020). La representación de los mayores en los medios durante la pandemia COVID-19: ¿Hacia un refuerzo del edadismo? *Revista Española de Geriatría y Gerontología*. <https://doi.org/10.1016/j.regg.2020.06.002f>

Camero, S. (2020). Sociología de las relaciones familiares e intergeneracionales en periodo pandémico. A Vázquez Atochero, A. i Camero Rivero, S. (ed.) *Reflexiones desconfiadas para la era posCOVID-19* (pàg. 105-134), AnthroPiQa 2.0.

Del Barrio, E., Marsillas, S. i Sancho, M. (2018). Del envejecimiento activo a la ciudadanía activa: el papel de la amigabilidad. *Aula Abierta*, 47(1), 37-44. <https://doi.org/10.17811/rifie.47.1.2018.37-44>

Gomila, M. A. i Pascual, B. (2012). Padrins que fan de pares: un dret de l'infant o una obligació de la persona gran? *Anuari de l'Envel·liment de les Illes Balears* (pàg. 163-186). Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal (Conselleria de Salut, Família i Benestar Social i UIB).

March, J. C. (2014). Envel·liment actiu i saludable: el cas de les Illes Balears. *Anuari de l'Envel·liment*. 2014 (pàg. 41-64). Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal (Conselleria de Salut, Família i Benestar Social i UIB).

Rodríguez, J. C. (2020). Cuidados con cuidado. *A Lecciones sobre el Covid'19* (pàg. 36-37). Fundación Conversación.

Triadó, C., Celdrán, M., Conde, L., Montoro, J., Pinazo, S. i Villar, F. (2008). *Envejecimiento productivo: la provisión de cuidados de los abuelos a los nietos. Implicaciones para su salud y bienestar*. Informe de investigación. IMSERSO.

Vives, M. (2012). Els drets de la gent gran. A C. Orte (Dir) *Anuari de l'Envel·liment*. 2012 (pàg. 117-144). Càtedra d'Atenció a la Dependència i Promoció de l'Autonomia Personal (Conselleria de Salut, Família i Benestar Social i UIB).

Autores

BELÉN PASCUAL BARRIO

Llicenciada en Sociologia i Ciències Polítiques i doctora en Ciències de l'Educació. Professora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB. Membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social de la UIB (<http://gifes.uib.eu>), les seves línies de recerca s'integren en les àrees de Sociologia de l'Educació i Pedagogia Social, i inclouen la intervenció socioeducativa en famílies, la relació família-escola, la intervenció comunitària i les relacions intergeneracionals.

MARIA ANTÒNIA GOMILA GRAU

Llicenciada en Ciències Polítiques i Sociologia en l'especialitat d'Antropologia Social per la Universitat Complutense, doctora en Història per l'Institut Universitari Europeu. Becària Marie Curie a l'Institut d'Ethnologie Méditerranéenne et Comparative de la Universitat de Provença (França), on va desenvolupar un projecte de recerca sobre les relacions intergeneracionals a la família. És professora contractada doctora del Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques de la UIB i membre del Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social (GIFES) de la UIB. És professora també de la UOM. El seus temes d'interès se centren en les relacions intergeneracionals, la família i l'escola.